

# Moğol İstilasının Türk Mimarisine Etkisi\*

Ülkü Ü. Bates\*\*

Çev.: İsmail Hacıahmetoğlu\*\*\*

## Giriş

1243'te Selçuklu Anadolu'sunda Moğol mandasının kurulmasının akabinde Selçuklu taht yönetimi 60 yıl daha varlığını sürdürdüğüünden dolayı Anadolu toplumunda ve onun resmi kurumlarında ani değişiklik olmadığı gözükmetedir.<sup>1</sup> Bununla birlikte, ilerleyen yüzyıllar içerisinde

---

\* Makalenin aslı için bk. "The Impact of the Mongol Invasion on Turkish Architecture" *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978/1), s. 23-32. Mütercime ait notlar (\*) işaretiyle gösterilmiştir.

\*\* Emekli Profesör, Hunter College, City University of New York.

\*\*\* Öğr. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (haci\_ismail@yahoo.com).

<sup>1</sup> Genelde Prenslikler veya beylikler devri olarak bahsedilen çağ olan Moğol İstilas ve Selçukluların düşüşü ile Osmanlı İmparatorluğunun yükselişi arasındaki dönem hakkında kapsamlı çalışmalar henüz yapılmamıştır.\*Yazar, Beylikler Devri'nin hangi kısmı hakkında kapsamlı yayın yapılmadığını belirtmemektedir. Makalenin konusu dikkate alındığında mimariyi kastettiği düşünülebilir. Buna nazaran yazının kaleme alındığı 1978 senesine kadar Beylikler dönemi hakkında genelde mimari özelde türbelerle ilgili mimari gelişmelere atıfta bulunan ve bu dönemle alâkalı sanat anlayışı hakkında bir fikir oluşturan şümüllü kabul edilebilecek yayınlar ve araştırmalar mevcuttur. Herhalde yazar, o günün şartlarında teferruatlı kaynak taraması yapmanın güçlüğüünden ve yurt dışında bulunmasından ötürü olsa gerek ilgili yayınları tetkik edememiştir. Beylikler devri mimarisi hakkında, bu makalenin yazıldığı döneme kadarki araştırmaların Türkçe neşredilenlerden bir kısmı şöyledir: Mehmet Şakir Ülkütaşır, *Sinop'ta Candaroğulları Zamanına Ait Tarihi Eserler*, İstanbul 1943; Mahmut Akok, "Kastamonu Kasaba Köyünde Candaroğlu Mahmut Bey Camii", *Bellekten*, 38 (1946), s. 293-301; Ernst Diez ve dğr., *Karaman Devri Sanatı*, Doğan Kardes Yayınları, İstanbul 1950; Haluk Karamağaralı, *Anadolu'da Beylikler Devri Minberleri* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi), Ankara 1955; Haluk Karamağaralı, *Anadolu'da Moğol İstilasından Sonra Yapılan Dini Mimari Eserlerinde Görülen Plân Form Özellikleri* (Doçentlik Tezi, Ankara Üniversitesi), Ankara 1965; Suut Kemal Yetkin, "Beylikler Devri Türk Mimarisinin Klasik Osmanlı Sanatını Hazırlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1955), s. 39-43; Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Mimarisi Çağının Menşei. Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul 1966; Ali Kızıltan, *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler(XIV. Yüzyıl sonuna kadar)*, İTÜ Mimarlık Fakültesi İstanbul 1958; Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimai Bir

hem güç merkezlerinin hem de sanatların Batı Anadolu'ya kaydığı, kademeli ve başlangıçta, nispeten göze çarpmayan bir dönüşüm ortaya çıkmıştır. Bu çalışma Moğol istilasından sonraki gelişmelerin mimariye-özellikle de müteakip zamanlardaki Anadolu Türk mimarisine- verdiği yönde ilgili ortaya çıkan değişime ve yenilenmeye atıfta bulunmaktadır.\*

Osmanlı mimarisinde klasik çağı yaratan dönüşümler, yaklaşık olarak 1250 ile 1450 yılları arasında başlamıştır. Bu değişikliklerin bir sonucu olarak Anadolu, model ve ilhamlarını artık İran'dan değil gelenekleri sonraki yüzyıllar boyu Anadolu'da yön vermiş olan doğu Akdenizlilerden sağlaya gelmiştir.<sup>2</sup> Bu yönelmedeki kayma hiçbir anlamda ani veya radikal değil tercihen belirli politik bir durumun uzun vadeli sonucu olmuştur. Bununla beraber bu evrimsel süreçteki kritik tarih, Moğolların geldiği 1250 yılları civarı olduğu görülmektedir.

Hanedanlıkların geliş gidişi gibi resmi politik değişiklik, sanatı etkileyen sosyal dönüşümler için yalnızca kısmi bir belge oluşturmaktadır. 1243 yılında Anadolu Selçuklularının Moğol orduları tarafından mağlup edilmesi ve müteakip işgaller, var olan politik sistemi hemen yok etmedi; Moğollar mevcut idari kadroyu değiştirmeksizin çeşitli vilayetlere vali atamakla tatmin olmuş Selçuklu Sultanları ise 1307 yılına kadar sözde iktidarda

---

Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1-2 (1962), s. 3-80; Mehlika Arel, "Muttaki Karamanoğlu Devri Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, V (1962), s. 241-250; Ayda Arel (Doğay), *14.Yüzyılda Anadolu Türkmen Beylikleri Mimari* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Kürsüsü), İstanbul 1967; M. Oluş Arık, *Beylikler Devri Sonuna Kadar Anadolu Türbeleri* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi), Ankara 1962; M. Oluş Arık, "Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", *Anatolia (Anadolu)*, 11 (1969), s. 57-119; Oktay Aslanapa, *Türk sanatı II: Anadolu Selçuklularından beylikler devrinin sonuna kadar*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1973; Oktay Aslanapa, *Yüzyıllar boyunca Türk sanatı: 14.yüzyıl*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1977; N. Emre, "Aydınoğulları ve Eserleri", *Arkitekt*, 10-11 (1973), s. 307-320.

\* Moğol İstilasından sonra Anadolu Türk Mimarisindeki gelişmeler ve değişmeler sanat tarihçileri ile mimarlık tarihçilerinin çok defa müzakere ettiği, muhtelif fikirlerin ileri sürüldüğü tartışmalı bir mevzudur. Konu hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Haluk Karamağaralı, *Anadolu'da Moğol İstilasından Sonra Yapılan Dini Mimari Eserlerinde Görülen Plân Form Özellikleri* (Doçentlik Tezi, Ankara Üniversitesi) Ankara 1965; Orhan Cezmi, Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimari* ve *Moğollar*, Ankara 1986; Zafer Bayburtluoğlu, "Anadolu Selçuklu Mimariği, Sanatı ve Moğol/İlhanlı Sorunsalı", *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu*, 8-10 Nisan 2002 Bildiriler, Kayseri 2002, s. 3-7.

<sup>2</sup> İran terimi burada günümüzdeki politik sınırlarından ziyade kültürel bölgeye atıfta kullanılmıştır.

kalmışlardı.<sup>3</sup> Fakat açık siyasi değişim dışında kalan unsurlar Anadolu'daki sosyal ve dini kurumları etkilemiş, böylece bölgede mimarinin evrim geçirdiği çevreyi değiştirmiştir.

Bu çalışmada mimari anlatımdaki bu değişimi kanıtlamak için sadece türbe yapısını seçtim. Evrimsel değişiklikler, farklı ihtiyaçları karşılamak için inşa edilen muhtelif çeşitte yapılar yerine tek bir çeşit yapıda daha kolayca gösterilebilir. Bununla birlikte, diğer yapılara özellikle de cami mimarisine ilişkin fikirler, problemi açıklığa kavuşturmak adına yapılmaktadır.

Mezar yapısı birkaç nedenle seçilmiştir. Türbenin işlevi Anadolu topraklarında ilk görüldüğü zamandan klasik Osmanlı devrine kadar değişmemiştir; bu yüzden yapısında temel değişiklikler beklenmemelidir. Resmi anlamda türbe tutucu bir yapıdır. Ancak mezar yapısının esasen tutucu tabiatına karşın cami ve medrese yapıları gibi başka görevler icra eden daha büyük yapılar üzerinde gerçekleştirilen birbiriyle ilişkili yenilikler buluyoruz.

### İslami Anadolu Türbesi ve 1243'ten Sonraki Gelişimi

1243 ten sonra yalnızca Doğu ve İç Anadolu'da değil Batı Anadolu'da da inşa edilen mezar yapılarının sayısında, kişi ve çeşitli kurumlarca üstlenilen teknil yerel olmayan yapı faaliyetleriyle karşılaştırıldığında artış olmuştur.<sup>4</sup> Türbelerin yaygınlaşması, nüfusun etnik ve sosyal karakterindeki değişikliklerin ve Anadolu'daki iktidar merkezlerindeki kaymanın doğrudan bir sonucu olarak görülür. Anadolu türbesinin kısa bir tanımlaması bu fenomeni daha açık bir şekilde anlatmaya yardımcı olabilir.

Türbe şüphesiz ne Anadolu'daki İslami döneme özgüdür ne de Temel İslam Kaynaklarından çıkmıştır. Anadolu'nun her yerinde yapılmış veya taş oyuyla yapılmış İslami dönem öncesi mezar abideleri bulunabilir. Dahası Anadolu'daki ilk Türk-İslam şehirlerinin kurulmasından önce mezar yapıları gelişmiş ve özellikle İran ve Mısırda olmak üzere İslam ülkelerine

<sup>3</sup> İbn Bibi, *Die Seltschuken Geschichte* (Almancaya çev. H.W. Duda), Munksgaard, Copenhagen 1959. İbn Bibi'den biraz geç dönemde yazan fakat az bilinen bir kaynak için bk. Kerimüddin Aksarayı, *Müsamere tül- Ahbar, Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi* (ed. ve çev. Osman Turan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944. Yaklaşık olarak 1243-1325 arasındaki dönem hakkında temel kaynaklar arasında yer alan farklı bir eser için bk. Ahmet Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri* (çev. Tahsin Yazıcı), I-II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964.

<sup>4</sup> Anadolu'daki 12. yy'dan 14. yy'a tarihlendirilen aşağı yukarı ikiyüz türbeden sadece yaklaşık 15 tanesi 1250'den önceki döneme kesin olarak tarihlendirilmektedir. Bk. Ülkü Ülküsal Bates, *The Anatolian Mausoleum of the Twelfth, Thirteenth and Fourteenth Centuries* (Doktora Tezi, University of Michigan), Ann Arbor 1970.

yayılmıştır.<sup>5</sup> Anadolu türbesi, bir İslami mezar yapısının temel fonksiyon ve ikonografisini inkâr etmeksizin fiziki olarak yeni estetik değerler, konseptler ve sembolleri yansıtmıştır.

Yaklaşık 1150'ye kadar Anadolu, Müslümanlarla savaş halinde olan bir Hıristiyan toprağı olmuştur. 1150 ile 1250 yılları arasında inşa edilen türbe sayısı ve özellikle Batı Anadolu'da 1250 yılından sonra gerçekleşen artış bu mücadeleye atfedilebilir. Bu tip yapılar Orta Asya, Sudan ve çağımızda Anadolu gibi özellikle İslami olmayan toprakları çevreleyen hudutlar boyunca bulunur. Müslüman devletlerin sınır bölgeleri boyunca çok sayıdaki mezar ve anıtsal yapının varlığı, bu tip eserlerin fonksiyonunun çalışılmasıyla anlaşılabilir. Zorlamacı bir inancın savunucuları olarak, Müslümanların, varlıklarını maddi nesnelere ile vurgulama ihtiyacını hissettikleri savunulabilir ki anıtsal yapılar bunun en iddialı sembolleridir. Yeni nüfus, ecdat ve kahramanlar için türbe yapılar inşa ederek toprağı manevi olarak sahiplenmişlerdir.<sup>6</sup> Bu, Hıristiyanlar kadar diğer Müslümanlara da bir mesajdı. Yeni toprak ve vilayetlere el konulduka, özellikle 1250 yılından sonra batı Anadolu'da derviş veya gazi gibi İslam davetçileri inancın sınırlarını korumak ve dini yaymak için yeni fethedilen topraklara akın etmişlerdir. Ardından onlar mezar yapılarının popüler saygı unsurları haline gelmesine izin vermişlerdir.

1243'deki Moğol istilasını takiben Anadolu'da çok sayıda türbe inşa edilmiştir. Mezar yapılarının yaygınlaşması, tabii ki öncelikle sözde kolonizatör derviş ve istilacı Moğollar tarafından batıya sürülen farklı görüşlü tarikat üyelerine atfedilebilir. Fakat o aynı zamanda sermaye durumu, insan gücü ve bu tarz yapılara ihtiyaç duyan sosyal ve dini bir yaşam gibi mimari girişime izin veren elverişli bir atmosferi de ortaya koymaktadır.

Anadolu İslami mezar yapıları için modeller 1150'li yıllar civarında İran'dan getirilmiş ancak yerel ihtiyaç, zevk ve kaynaklarla uyumluluk için hemen değişiklik ve başkalaşmalara maruz kalmıştır. Anadolu'daki türbe yapısı, mimari formdaki kesin ifadesini Selçuklu zamanında kazanmıştır. Temel mezar yapısı küçük ve derli toplu idi. Yer seviyesinden yukarı doğru uzayan duvarların üzerinde belli bir noktaya kadar yükselen çatısı bulunan kapalı bir odadan oluşmaktaydı. Yapının görünümü dikeyliğin vurgulandığı bir görünüme sahipti.

<sup>5</sup> İçerisinde türbelerin yer aldığı anma vesilesi olan yapılar Oleg Grabar tarafından keşfedilmiştir, *"The Symbolic Appropriation of the Land", The Formation of Islamic Art*, Yale University, New Haven and London 1973, s. 45-74.

<sup>6</sup> Ufuk açıcı ve yeterli düzeyde bir tartışma için bakınız, Oleg, Grabar, *"The Symbolic Appropriation of the Land", The Formation of Islamic Art*, Yale University, New Haven and London 1973, s. 45-74.

Türbelerin üzerindeki ithaf kitabeleri göstermektedir ki, 1250'den önceki mezar yapılarının sahipleri, neredeyse istisnasız yerel yönetici sınıfı oluşturan kimselerdi. Bununla beraber Moğol istilasından sonra kendileri için türbe yapanların, daha alt seviyede yöneticiler, askerler ve bilhassa kendilerini, seyyid, şeyh, baba veya pir diye isimlendiren dini şahsiyetlerden oluştuğunu anlıyoruz.<sup>7</sup>

Mezarlarla ilgili yapıların sayısındaki artış mimari başarıların çeşitliliğindeki artış ile paralellik göstermektedir. Gerek denemeye hazır bir grup insan yüzünden gerekse farklı insanların bir araya geldikleri bir zamanda ortaya çıkan yapı faaliyetlerinden dolayı olsun, estetik olarak çok daha ilginç ve daha önceden mevcut olan formlara dâhil edilen çeşitlilikle karşılaşırız. Bununla beraber bu çeşitlilikler 13. yüzyılın başlarında kullanılan mimari temalardan bütünüyle ayrılmalar olmayıp daha ziyade onlara ek olmuşlardı.

12. ve 13. yüzyılın türbeleri çokgen olup daha çok sekiz köşeli idi; kare ve yuvarlak türbeler oldukça nadirdi. 1250'den sonra kare yapı, tercih edilen bir form haline geldi, ama yuvarlak olanlar da çok sayıda bulunabiliyordu. Bu devir ile ilgili artış gösteren ortak mimari yapı tipi, türbe etrafına sıralanmış bir odalar kompleksiydi. Türbe tarikatın saygı duyulan üyesinin naşını ihtiva ediyordu ve odalar aynı tarikatın müritlerinin tarikatla ilgili çeşitli faaliyetleri içindi. Dolayısıyla, yeni veya çeşitlendirilmiş yapı tiplerinin 13. yy'ın sonlarındaki geçiş döneminde, 14. yy ve Moğol istilasının başarıya ulaştığı zaman olan 15. yy'ın başlarında geliştiği veya Anadolu'ya sokulduğu gayet açıktır.

13. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar tarihlendirilen birçok yapıda bütün mimari parçalar hizmet ettiği fonksiyonlara göre açık bir şekilde tanımlanamamaktadır. İznik-Bursa bölgesinin Ters "T" diye adlandırılan camileri ve Amasya'daki Gök Medrese veya Kırşehir'deki Caca Bey Medresesi gibi özgün medrese - cami yapıları bunların arasındadır. Belirtilen her iki medrese - cami tipi içten daha büyük yapıya bağlanmış küçük bir türbe yapısı içermektedir.<sup>8</sup>

1250'den sonra kendisini gösteren diğer özellik ölçülerdeki değişikliklerdir. Türbe yapıları ya tüm ölçeklerde genişletilmiş ya da yatay parçaları ile orantılı bir şekilde dikey mimari parçalar uzatılmıştır. 1120'den önce sivri kubbe oldukça alçak bir sütunun üzerine oturtulurken, 1250'den sonra kubbe veya piramit biçimindeki çatı birçok durumda yüksek bir silindirin üzerine yerleştiriliyordu. Yeni uygulanan yüksek silindire bazen dışarıdan üçgen

<sup>7</sup> Ülkü Ülküsal, Bates, "An Introduction to the Study of the Anatolian Türbe and Its Inscriptions as Historical Documents", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 4 (1970-1971), s. 79.

<sup>8</sup> Oktay Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, Praeger Publishers, New York and Washington 1971, s. 74'de yayınlanan Amasya Gök Medrese (1266) bir örnektir.

prizmalar veya dikey yivlerle vurgu yapılıyordu. Selçuklu yapısını bir Osmanlı yapısına dönüştüren, türbe mimarisindeki en belirgin değişiklik sivri uçlu –piramit veya konik biçimli- çatının yuvarlak kubbeye tahvilidir. Alt yapı, değişen ölçülerle de olsa geleneksel formunu muhafaza ederken, üst yapı yeni bir çığır açmıştı. Yeni türbe yapısı Osmanlıların karakteristik kubbeli camileriyle olan benzerliği hakkında önceden fikir vermektedir.

Benzer değişimlerin bu dönemdeki cami mimarisinde de görülebildiği hususu dikkat çekmeye değer bir durumdur. Selçuklu Camileri yatay ve yayılan bir yapı arz etmektedir. 14. ve 15. yüzyıl camileri ise merkezileşmiş ve daha bütüncül yapıda olup bariz bir dikeylik sergilemektedirler. Yükseklikteki artış süslü bir geçiş kuşağı ile kuşatma duvarları arasında yükseltilmiş tanbur bölümü ve en üstte bir kubbe ile sağlanıyordu. Yapının dış tarafı iç taraftaki yapısal bölümleri yansıtır. Yapının içerisinde yer alan geçiş kuşağı pek çok türbede tanburun dış çevresi boyunca da görünen, Türk üçgenleri diye adlandırılan, prizmatik şekillerle vurgulanmıştır.<sup>9</sup> Genişletilmiş kubbenin basıncı ve ağırlığı somut olarak gömme ayaklar veya serbest duran destek elemanları aracılığı ile duvarlara dağıtılmaktadır. Kubbe, Osmanlı mimarisinde belirgin bir özellik ve merkezi alanlar için en sık kullanılan örtü olarak ortaya çıkmaktadır.

Kubbe Osmanlı öncesi Anadolu mimarisinin çoktan kabul edilmiş bir parçasıydı. Selçuklu devrinin mescit gibi küçük ölçekli yapılarında veya daha geniş bir yapının içindeki odaların üzerinde bulunmaktadır.<sup>10</sup> Bununla beraber kubbe daha sonraki yüzyıllarda Osmanlılar zamanında elde ettiği şöhret ya da bağımsızlık ve anıtsallığı kesinlikle bu dönemde kazanamamıştır.

Ufak avlu şeklindeki kapalı veya açık sundurmalar binaların ön yüzlerinde ilk defa 13. yüzyılın sonlarında fark edilmektedir ama 14. yüzyıl ve sonrasında daha yaygın hale gelmiştir. Örneğin, bir türbede bir cenaze odasına direkt olarak değil arada bulunan daha küçük bir alanı geçtikten sonra girilmektedir. Bu mimari birim, neredeyse aynı zamanlarda camilerde son cemaat yeri adı verilen mekân veya yarı kapalı revaklarla paralellik göstermektedir. Gerçek sundurmanın olmadığı anıtsal mezarlarda onların yerini ön cepheden çıkıntı yapan blok halinde taçkapılar almaktadır. Bu blok

<sup>9</sup> Türk Üçgeni denilen şekiller aynı eserde plân 122’de neşredilen Sivas Hasan Bek (Güdük Minare) Türbesinin kasnağının dış çevresinde görünür. Benzer üçgenler bir yapı içindeki geçiş bölgesi boyunca bulunur. Bk. Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, John Hopkins University Press, Baltimore 1971, s.10’da yayınlanan İznik Yeşil Camii (1378-1392).

<sup>10</sup> Erken Osmanlı Mimarisinde kubbenin önemi Ayda Arel tarafından “Batı Anadolu’dan Birkaç Yapının Tarihlendirilmesi ve XV. Yüzyıl Osmanlı Mimarisi Hakkında”, *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, 2 (1970), s. 82-104’te işlenmiştir.

taçkapılar medrese ve camilerde olduğu gibi çoğunlukla daha büyük yapılarda bulunmaktadır.<sup>11</sup>

Türbe yapılarındaki önemli bir yenilik duvarların geniş üçgen pencereler ile sınırlanması olmuştur. Bu İran türbesi ile yolların ayrılmasıydı. İran'ın kubbe yapılarındaki katı kule görünümü, Osmanlı ifadeli bir hale gelmesi için değiştirilmiştir. Küçük pencereler Azerbaycan'da ve Anadolu türbelerinde mevcuttu fakat pencereler Osmanlı yapısında kabul edilen bir özellik haline gelmiştir. Bazen bir ön cephe üzerindeki, çeşitli katmanlarda açılan geniş pencereler Osmanlı camilerinin karakteristik bir parçasıdır. Güneş ışığının girebildiği pencereler İran mimarisinden çok Akdeniz'de daha sık bulunur.<sup>12</sup>

Anadolu'daki mezar yapılarında kullanılan dekoratif elemanlar 1250'den sonra zenginleşmeye başlamıştır. Önceden var olanlara birçok motif daha eklenmiştir. Bununla birlikte, diğer taraftan süsleme içeren alanlarda bir azalma ve aynı zamanda bir tepkileştirme vardı. 12. yüzyıl ile 13. yüzyılın başlarına ait mimari süsleme duvar yüzeylerine yayılma eğilimi göstermekteydi. 13. yüzyılın sonuna doğru, kısa bir deneme devrinden sonra, kapı, pencere ve çatının hemen altında yoğunlaşmış, yapıya uyum sağlayacak bir süsleme tarzının geliştirildiği görülmektedir. Dekoratif öğeler gittikçe daha da azalmış ama bu uygulanan ve oyulan süslemedeki azalış, duvarın örülüş biçimindeki değişikliğe denk gelmiştir. Ya cilalı kesme taş, mermer veya muntazam taş plakalarla almaşık tuğla dizileri duvarları kaplamaktadır. Duvar örgüsünün dekoratif amaçlara da hizmet etmesi daha ileri süslemeyi gereksiz kılmaktaydı.<sup>13</sup>

1250'den önceki Anadolu-İslam mimarisinde süsleme motifleri az sayıdaki muhtemel geometrik desenler arasından seçilirdi ve bitkisel motifler nadiren kullanılırdı. 13. yüzyılın sonuna doğru ise bitkisel bir temaya özellikle de lotus ve palmet çeşitlemesine doğru yeni bir ilgi tezyinattaki önceliği ele geçirmiştir.

<sup>11</sup> Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, s. 25'te yayınlanan Bursa'daki Yıldırım Beyazıt Camii'ndeki son cemaat yeri Erken Osmanlı Mimarisinde bulunabilen en erken ve en büyük revaklardan biridir.

<sup>12</sup> Pencereler, Suriye, Mısır ve Osmanlı Türkiye'si'nin İslami Mimarisinde dış cephelerin belirgin özelliğidir. Diğer taraftan İran Mimarisinde pencereler gözde değildir. İki katlı büyük pencereler sergileyen İlk devir Osmanlı Mimarisinde en muhteşem cephelerden biri Bursa'daki Yeşil Camiidir. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, s. 145'te yayınlanmıştır.

<sup>13</sup> İznik'te Çandarlı Halil Paşa Türbesi (1387) renkli duvar dokusuyla bu tip yapıların iyi bir örneğidir. Aynı türbe farklı boyutlarda iki heybetli kubbe teşhir etmektedir. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, s. 137'de yayınlanmıştır.

Uzun süre dekoratif öge olarak bilinen petekli çıkıntılar, mukarnas, Anadolu mimarisinde ancak 1250'den sonra seçkin bir yer elde edebilmiştir. Ondan sonradır ki mukarnas, çizgileri kapatan veya mezar yapılarının doğrusallığını vurgulayan başlıca motif haline dönüştürülmüş, dahası mukarnas kendi başına ikonografik bir özellik haline gelmiştir. 1300 den sonra mukarnaslar ile dekore edilmiş çerçeveler, kapılar ve pencerelerin etrafında görülmektedir. Sütun başlıkları mukarnaslar ile kaplandı ki bu bir kolonun dairesel formunu, kemerin kare tabanına uygun hale dönüştüren fonksiyonel bir öge olarak da hizmet etmiştir. Böylece mukarnas, geçiş bölgesinin bir dekorasyonu olma rolünü terk etmiş, bunun yerine süsleme sözlüğünün bir üyesi olarak yapının herhangi bir yerinde kullanılır hale gelmiştir.<sup>14</sup>

Öyleyse bu gelişmeleri biz nasıl açıklayabiliriz? Stil evrimi ve böylesi bilimsel göstergelerin temelinde yatan kavramsal dönüşümlerin bir açıklaması o zamanın sosyal yaşamında bulunmaktadır. Büyük doğa olayları 1250 ile 1450 yılları arasındaki bir zamanda ortaya çıkmıştır ki bu da doğrudan veya dolaylı olarak türbelerin inşasını etkilemiştir.

### **Tarihsel ve Sosyal Arka Plan**

Moğol istilasının bir parçası veya sonucu olarak 1220'den itibaren büyük insan kitleleri İran'dan batıya doğru; Anadolu'ya göç ettiler. Âlimler, dini liderler ve kalabalık gruplar halindeki çeşitli Türkmen boyları Anadolu Selçuklularının nispeten huzurlu topraklarına sığınan göçmen insanlar arasındaydı. Dini lider ve mutasavvıf akını o zamanlar Anadolu'nun siyasi sınırlarını değiştiren istilaya yeni bir boyut getirdi.

Moğolların idaresi zamanındaki sosyal karışıklık ve Selçuklu devletinin dağılma yılları sırasında yeni bir sosyal ideoloji ve yeni bir manevi yönlendirmenin geliştiği gözükmemektedir. Yeni gelen mutasavvıflar dinin entelektüel yapısına büyük katkı sağlamışlardır. Yoğun bir şekilde Şiilikten etkilenen Sünnilik harici mezheplerin yayılması ve karizmatik dini liderlerin çoğalması özellikle batı hudut bölgelerinde ve uç vilayetlerde uygun ortam bulmuştur.<sup>15</sup>

O zamana kadar yarı bağımsız ve yerel örgütlenmede büyük ölçüde Boy'la ilişkisi olan uç vilayetler yerleşik kentsel nüfusa bağımlı devletlere dönüştü. Moğollar tarafından doğudan sürülen Türkmen boyları da Selçuklu ve Moğolların nispeten daha az bulunduğu uç vilayetlere yerleşti. Bu

<sup>14</sup> İznik'teki Yeşil camide revaklı girişi mukarnas motifli bir şerit çevreler. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, s. 137'de neşredilmiştir.

<sup>15</sup> Bu konuda daha fazla tartışma için bk. Mehmed Fuad Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1959.



kabilelerin arasında daha sonradan Osmanlılar diye anılacak olanlar da vardı.

Moğol istilasının ve nihayetinde Selçuklu egemenliğinin sonlanmasının en önemli politik ve sosyal sonucu, Batı Anadolu'nun; içinde bağımsız beyliklerin ortaya çıktığı, Türkçe konuşan ve yerleşik bir çevreye dönüşmesidir.<sup>16</sup> 14. yüzyıl başında, 150 yıldan fazla bir zamandır Konya da bulunan siyasi güç merkezi, batı vilayetlerine kaymıştır. Çeşitli güç odakları ortaya çıkmış ve nihayetinde kuzeybatıda bulunan Osmanlı beyliği en güçlüsü haline gelmiştir. Bu yeni güç, merkezleri Bursa, İznik ve Edirne gibi uzun zamandır önemli Bizans merkezleri olmuş şehirlerde konumlanmıştır.<sup>17</sup>

Mutasavvıflar ve dini liderler beyliklerde uygun ortamı bularak toplumun sabit bir parçası haline gelmiş ve dini-askeri bir rol üstlenmişlerdir<sup>18</sup>. Çok fazla sayıda müritleri olan tarikatlar oluşturmuşlardır. Bu dini-askeri tarikatlar 1250 yılından itibaren Selçuklu Anadolu'sunda ya bilinen veya az sayıda olan bina türlerine ihtiyaç duymuşlardır.

Anadolu Selçukluları Büyük İran Selçuklularının doğrudan varisleri olmuşlardır. Bu, onların sadece Farsçayı saltanat ve edebiyat dili olarak kabul etmelerinden değil aynı zamanda kendi kişisel isimlerinin de İran'ın kahraman geçmişinden seçilmesinden dolayı idi. Anadolu Selçukluları, Selçuklu devletlerinin gayri resmi federasyonunun ve yakın doğuya yayılmış ve Bağdat hilafeti altında birleşmiş atabeylerin bir parçasıydı.<sup>19</sup> Anadolu Selçuklu mimarisi, yerel gelenek ve uygun materyallerden etkilenmesine rağmen, İran ve Suriye-Mezopotamya modellerini de yakından takip etmiştir.

Moğol istilası İran Selçuklularının birçok dağınık kollarının hâkimiyetine son vermiştir. Dahası Moğollar hilafeti feshetmişler böylece Anadolu ve

<sup>16</sup> Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi: 1243-1453*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1959, s. 77.

<sup>17</sup> Speros Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1971. Özellikle s. 145-155.

<sup>18</sup> Ahi örgütü en ihtiyatlı dini-askeri kardeşlik olarak ortaya çıkar. Bu teşkilat kesinlikle Osmanlı Devleti'nin güçlenmesinde itibar kazanmıştır.

<sup>19</sup> İran Selçuklu Sultanları tarafından Halifelere gösterilen saygı 1603 te Sultan Tuğrul ve Halifenin kızı arasındaki evlilik olayıyla örneklendirilmektedir. Selçuklu Sultanının babasına saygı dışında hanımının önünde yeri öptüğü rivayet edilir Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu devri Türk tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1963, s. 193. Selçuklu Anadolu'sunda hatipler Peygamberin isminden sonra Halifenin adını bilhassa Selçuklu Sultanın iktidarından önce zikrederler Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1958, s. 181, belge 31b.

Müslüman doğu arasındaki resmi bağları koparmışlardır. Bu siyasi ayrımın paralelinde Moğol istilasından önce olduğu gibi sanat ve mimarideki model ve düşünceler doğudan batıya akmamıştır. 1300 yılından sonra Anadolu'daki İran etkisi oldukça azalmıştır. Anadolu derviş-halk şairlerinin tasavvuf şiirleri Türkçe oluşturulmuş ve farklı tarikatların yandaşları arasında olduğu kadar halk ile saray mensupları arasında da hazır bir izleyici kitlesi bulmuştur.<sup>20</sup> Beyliklerin dili Türkçe olmaya başlamış ve kişi adları İslami Arapça kaynaklardan olduğu kadar Türkçeden türetilmiştir.

14. yüzyıl ile 15. yüzyılın büyük bir bölümünde Anadolu'nun politik gücü ve kültürel etkisi küçük merkezler arasında paylaştırılmıştır. Bu parçalanma ve İran ile olan politik bağlantıların bozulmasından dolayı, özellikle batı Anadolu'da egemen olan beylerin küçülen ve güçsüzleşen yönetimi görünür bir şekilde İlhanlı-Moğol İran'ındaki mimari gelişmelere ayak uyduramamışlardır.<sup>21</sup> Dahası daha önceden zengin ve etkileyici bir sanat merkezinden bir diğerine seyahat eden zanaatkarlar yeteneklerini değerlendirecek hamiler bulamadılar.<sup>22</sup> Bu aynı zamanda Anadolu mimari merkezlerinin İran'dan izolasyonuna katkıda bulunmuştur. Sonuç olarak beyler, özellikle de batı Anadolu'dakiler, yerel geleneklerde eğitilmiş ve deneyim kazanmış zanaatkarlara daha fazla güvenmişlerdir. Böylece tarikat ve yönetimlerin ihtiyaçlarını karşılayan yeni yapılar yerel mimar ve zanaatkarlar tarafından inşa edilmiştir.

Batı beylikleri, uzun bir süre yerleşik Müslüman halklar tarafından zaptedilmeyen toprakları yönetmişlerdir.<sup>23</sup> Söz konusu topraklar Bizans orjinli olanların yanında Yunan ve Roma zamanlarına ait anıtlar açısından zengindi. Bu beylikler her zaman İstanbul ile daha doğrudan bir ilişki içerisinde olmuşlar ve onun medeniyetinden batı uygarlaşmasından daha şiddetli bir şekilde etkilenmişlerdir. Bununla birlikte yeni kurulan Türk beyliklerinin mimarisi belirli bir şekilde yeni edinilmiş perspektifleri

<sup>20</sup> Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1966, s. 243.

<sup>21</sup> İran ve Osmanlı Türkiye'si arasındaki ilişkilerin 1412 ve 1424 arasında yapılan Bursa'daki Yeşil Camii ve Akkoyunlu Türkmen Devleti'nin Cihan Şah dönemi boyunca inşa edilen (1465) Tebriz'deki Mavi Camii ile örnek verilen sanatsal faaliyetlerle sonuçlanan 15.yy'da tekrar başladığı görülür. Her iki cami Ters 'T' isimli plân ile parlak mavi ve yeşil çinileri paylaşır. Tebriz'deki Mavi Camii merkezi bir avluya sahip olmayan ama ona tekabül eden sahanın görkemli bir kubbeyle örtüldüğü birkaç İran Camii arasındadır. Bu Camii, hem İran ve Anadolu mimarisinden alıntı yapan ilginç bir yapı hem de Akkoyunlu Türkmen tarihi kapsamında bir çalışmayı hak eden bir eserdir.

<sup>22</sup> J. M. Rogers, "Recent Work on Seljuq Anatolia", *Kunsts des Orients*, 2 (1969), s. 149.

<sup>23</sup> İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, s. 55 ve eserin muhtelif yerlerinde.

yansıtmaktadır: İslami hukuk veya geleneksel inancı teyit etmek için ihtiyaç duyulan önceki yapılar kendi temellerinde değişmeden kalmışlardır. Her şeye rağmen yerel mimari teknikler, formlar ve süslemeler tarafından etkilenmişlerdir. Batı Anadolu'nun İslami mimarisi Akdeniz mimarisiyle daha direkt ve daha yakından ilişkili hale gelmiştir.

14. ve 15. yüzyılda Anadolu'da görülen bazı mimari özellikler; geniş kubbe ile merkezleştirilmiş binalar, ön cephede çok katlı pencereler, sundurmalar, avlulardaki çeşmeler ve duvar yapısı için tuğlanın taş ile birlikte kullanımını ihtiva eder. Bunlar hiç bir şekilde Selçuklu mimarisinin baskın özellikleri değildi ama Roma-Bizans dünyasında yaygındı ve Osmanlı mimarisinin de önemli özellikleri haline gelecekti.

Akdeniz'den mimari tarz ve konseptlerin girişi 14. yüzyıldaki batı Anadolu'daki İslam mimarisinin İran'dakinden farklı olarak gelişmesine yol açmıştır. İstanbul 1453 yılında Osmanlılar tarafından alındığında mimari dönüşüm süreci zirve noktasına ulaşmış görünüyordu. İstanbul, Yunan ve Roma mimari geleneklerini koruyup yansıtmış ve Batı Avrupa'nın Romanesk ve Gotik tarzlarından büyük ölçüde etkilenmemiştir. Osmanlı mimarları 6. yüzyılda Ayasofya'da Bizans mimarları tarafından başlatılan modeli daha da geliştirmiştir.<sup>24</sup> Yanlardaki yarım kubbeler ve birleştirici küresel bir kubbeden oluşan üst yapı sistemine sahip muazzam, merkezleşmiş yapı, Osmanlılar için ana ilham kaynağı haline gelmiştir. 1500'lerde Anadolu mimarisi Osmanlı imparatorluğunun yeni başkenti İstanbul'un yapılarını yansıtıyordu.

Önemli değişiklik mimari modellerin artık İran'dan hatta daha geniş anlamda Asya'dan değil İstanbul dan sağlanıyor olmasıdır. Kuzeybatı Anadolu'da başlangıçta mütevacı bir Türkmen beyliği olarak yükselen Osmanlı imparatorluğu 1500'lerde tartışmasız güç haline gelmiştir. Osmanlı sultanı yalnızca Balkanlardaki çoğunluğu Hristiyan olan nüfusa değil aynı zamanda Anadolu'daki çok sayıdaki Müslüman nüfusa da hükmetmiştir. Bir zamanlar Anadolu'nun önemli mimari merkezlerinden olan Konya, Kayseri, Amasya veya Erzurum gibi merkezler, İstanbul'dan atanan memurlarca (genellikle sultanın çocukları) yönetilen, vilayet başkentlerine veya kasabalara indirgenmiştir. Osmanlı yöneticileri-bazen Osmanlı sultanlarının kendileri- vilayetlerdeki anıt inşalarını üstlenmiştir. Bu anıtlar genellikle İstanbul modellerinden türemiştir ve 12. ve 13. yüzyıllarda Selçuklu Anadolu'sunda gelişmiş gelenekleri nadiren yansıtmışlardır.

---

<sup>24</sup> J. D. Hoag, *Western Islamic Architecture*, John Braziller, New York 1963, s. 47.

## Sonuç

Moğol istilasının ardından Türkmen beylikleri bağımsızlıklarını açıkladıktan sonra, Batı Anadolu'da kayda değer miktarda mimari faaliyet ortaya çıkmıştır. 1250'de başlayıp yaklaşık 1450'ye kadar devam eden bu dönemde yapı tarzında Selçukludan Osmanlıya doğru dönüşüm gerçekleşmiştir. Türbe yapısı üzerindeki üslup değişikliklerinin bazıları mimarideki bu gelişimi göstermektedir. Dönüşüme yol açan ve ilham veren faktörler İran ile ilişkilerin bozulması ve giderek önemli hale gelen yerel Batı Anadolu geleneklerinin etkisinden kaynaklanmaktadır. Görünen o ki, kısa ömürlü ve genelde önemsenmeyen Moğol hükümdarlığı ve Anadolu'daki Türk beyliklerinin yükselişini gören çağ, Türk sanatının gelişiminde doğrudan etkiye sahiptir.

## Kaynaklar

- Ahmet Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri* (çev. Tahsin Yazıcı), I-II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1964.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi: 1243-1453*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları 1959.
- Akok, Mahmut, "Kastamonu Kasaba Köyünde Candaroğlu Mahmut Bey Camii", *Belleter*, 38 (1946), s. 293-301.
- Arel (Doğay), Ayda, *14.Yüzyılda Anadolu Türkmen Beylikleri Mimarisi* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Kürsüsü), İstanbul 1967.
- Arel, Ayda, "Batı Anadolu'dan Birkaç Yapının Tarihlendirilmesi ve XV. Yy. Osmanlı Mimarisi Hakkında", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, 2 (1970), s. 82-104.
- Arel, Mehlika, "Muttaki Karamanoğlu Devri Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, V (1962), s. 241-250.
- Arık, M. Oluş, "Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", *Anatolia (Anadolu)*, 11 (1969), s. 57-119.
- Arık, M. Oluş, *Beylikler Devri Sonuna Kadar Anadolu Türbeleri* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi), Ankara 1962.
- Aslanapa, Oktay, *Türk sanatı II: Anadolu Selçuklularından beylikler devrinin sonuna kadar, 1914-2013*, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı 1973.
- Aslanapa, Oktay, *Türkish Art and Architecture*, New York and Washington: Praeger Publishers 1971.
- Aslanapa, Oktay, *Yüzyıllar boyunca Türk sanatı: 14.yüzyıl*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı 1977.

- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *İstanbul Mimarisi Çağının Menşei. Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü 1966.
- Bates, Ülkü Ülküsal, "An Introduction to the Study of the Anatolian Türbe and Its Inscriptions as Historical Documents", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 4 (1970-1971), s. 79.
- Bayburtluoğlu, Zafer, "Anadolu Selçuklu Mimarlığı, Sanatı ve Moğol/İlhanlı Sorunsalı", VI. *Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu*, 8-10 Nisan 2002 Bildiriler, Kayseri 2002, s. 3-7.
- Diez, Ernst ve dğr., *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul: Doğan Kardes Yayınları 1950.
- Emre, Necmettin, "Aydınoğulları ve Eserleri", *Arkitekt*, 10-11 (1973), s. 307-320.
- Eyice, Semavi, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimai Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1-2 (1962), s. 3-80.
- Goodwin, Godfrey, *A History of Ottoman Architecture*, Baltimore: John Hopkins University Press 1971.
- Grabar, Oleg, "The Symbolic Appropriation of the Land", *The Formation of Islamic Art*, New Haven and London: Yale University Press 1973.
- Hoag, J. D., *Western Islamic Architecture*, New York: John Braziller 1963.
- İbn Bibi, *Die Seltschuken Geschichte* ( trans. H.W.Duda), Copenhagen: Munksgaard 1959.
- Karamağaralı, Haluk, *Anadolu'da Moğol İstilasından Sonra Yapılan Dini Mimari Eserlerinde Görülen Plân Form Özellikleri*, (Doçentlik Tezi, Ankara Üniversitesi), Ankara 1965.
- \_\_\_\_\_ *Anadolu'da Beylikler Devri Minberleri* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi) Ankara 1955.
- Kerimüddin Aksarayi, *Müsamere tül- Ahbar, Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi* (ed. ve çev. Osman Turan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1944.
- Kızıltan, Ali, *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler (XIV. Yüzyıl sonuna kadar)*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları 1958.
- Köprülü, Mehmed Fuad, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 1959.
- \_\_\_\_\_ *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1966.
- Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: Ayyıldız Matbaası 1963.

- Rogers, J. M., "Recent Work on Seljuq Anatolia", *Kunsts des Orients*, 2 (1969), s. 149.
- Tuncer, Orhan Cezmi, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, Ankara: y.y. 1986.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1958.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1969.
- Ülkütaşır, Mehmet Şakir, *Sinop'ta Candaroğulları Zamanına ait Tarihi Eserler*, İstanbul: y.y. 1943.
- Vryonis, Speros Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the fifteenth Century*, Barkely and Los Angeles: University of California Press, 1971.
- Yetkin, Suut Kemal, "Beylikler Devri Türk Mimarisinin Klasik Osmanlı Sanatını Hazırlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1955), s. 39-43.